

Töles Boylarının Stratejik Önemi (6. ve 7. yüzyıllar)

Ahmet Taşağıl*

Özet

Gök-Türk Devleti'nin erken çağlarında Kazakistan bozkırlarında yaşayan boyлар genel olarak Tölesler olarak adlandırılmıştır. Sui Shu (bölüm 85) and Pei Shih (bölüm 99) gibi Çin kaynaklarında Töleslerin coğrafi dağılımı hakkında hayli bilgi mevcuttur. Boyların yerleşimi ve oldukça iyi eğitim almış askerlerin sayısı bu kaynaklarda belirtilmiştir. Hunlar dönemine ait bir Töles boyu olan Ting-ling, akabinde Gök-Türk Devleti'nin kuruluşundan önce Kangli adıyla Bumin Kağan'a bağlanmıştır. 603'teki kabile isyanları Batı Gök-Türk Devleti'nin kaderini derinden etkilemiştir. Bu tarihten sonra Töles boy isimleri yerine Karluk, Turgis, Kıpçak, Oğuz ve Peçenek gibi yeni boy isimleri tarih sahnesine çıkmıştır. Bu makalede VII. Yüzyılın başlangıcına kadarki dönemde Kazakistan bozkırlarında yaşayan Töles boylarının coğrafi dağılımlarına ve tarihi rollerine eğilmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Töles boyları, Gök-Türk, Karluk, Turgis, Kıpçak, Oğuz, Peçenek.

The Strategic Importance of Toles Tribe (VI. and VII. centuries)

Abstract

Tribes living in the steppes of Kazakhstan during the early ages of the Gok-Turk state, in general, were called as Toles. There is more information about the geographic distribution of Toles in the Chinese sources such as Sui Shu (section 85) and Pei Shih (section 99). According to this information, the location of the tribes and the numbers of the soldiers perfectly trained were shown. Toles tribe known as Ting-ling during the ages of the Huns, then the Kao-ch'e (Kangli) connected to Bumin Kagan before the establishment of the Gok-Turk State. Tribal riots in 603, deeply influenced the fate of the West Gok-Turk State. During this period, Töles tribe played very important roles until 627. After this, instead of the name Töles tribe, new tribal names such as Karluk, Turgis, Kipchak, Oghuz and Pechenek took place in history. In this paper we will focus on the geographical distribution and historical roles of the Toles tribe on the steppes of Kazakhstan until the beginning of the VIIIth century.

Keywords: Toles tribes, Gok-Turk, Karluk, Turgis, Kipchak, Oghuz, Pechenek.

* Prof. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, atasagil@hotmail.com

Bozkırın Derinliklerinde Boyların Oluşumu

İslamiyet'ten önce Türk tarihi için Avrasya bozkırlarında gerçekleşen en önemli özellik boylar halinde yaşamadır. Türk kökenli boylar, söz konusu sahayı kendilerine yurt edinmişler; tarihleri bozkırların derinliklerinde su boylarında ve yayla-vadilerinde geçmiştir. Hun, Gök Türk, Uygur gibi büyük devletler kursalar da boyların varlığı her dönemde devam etmiştir.

Moğolistan'da Büyük Hun İmparatorluğu kurulurken (M.Ö. 221), başta geniş Kazakistan bozkırları olmak üzere Orta Asya'nın diğer bölgelerinde Türk kökenli boylar yaşıyorlardı. Bunlar genel olarak Çin kaynaklarında Ting-ling adıyla adlandırılıyordu. Ayrıca Hu-chie (Ogur?), Ke-k'un (Kırgız), Hsin-li, Kuca gibi boyların varlığı da söz konusudur. Adı geçen boylardan söz eden Çin kaynakları yaşadıkları yerlere de işaret etmiştir. Daha sonra Batı Kazakistan'dan Karadeniz kuzeyindeki geniş düzlüklere yayılan Ogurlar çok kalabalıktılar ve önemli tarihi olaylara katılacaklardır. Hun İmparatorluğunun yıkılmasından sonra doğan boşlukta görülen en önemli boy grubu Kanglı (Kao-ch'e/ Yüksek Arabalı) adıyla anılmıştır. Moğolistan'dan Hazar Denizine kadar geniş bölgelerde yaşıyorlardı ve aralarında her hangi bir siyasi birlik bulunmuyordu. Buna rağmen onların etnik yapıları ve kültürleri hakkında ilginç bilgiler kaynaklarda belirtilmektedir.

6. yy. da Kanglı boylarının yerini Tölesler alacaktır. Daha doğrusu Kanglı adının yerinde Töles görünecektir. Boylar aynı boylardır ve görüldüğü gibi bir süreklilik söz konusudur. Çin kaynaklarından Swei Shu ve Pei Shih'da 6. yy.da Töles boylarının Moğolistan'ın doğusundaki Kerulen Irmağından Doğu Avrupa'da Karadeniz'e kadar coğrafi dağılımı hakkında bilgi vardır. Buna göre hangi boy nerede yaşamaktadır? Kültürel özellikleri nelerdir? Asker sayıları ne kadardır? gibi önemli soruların cevaplarını bulabiliriz. 7.yy. başlarına gelindiğinde (627) Doğu ve Batı Gök Türk devletleri zayıflayınca Töles boyları ayaklandılar. Her bölgedeki boy tek başına hareket ediyordu. Bundan sonra Orta Asya tarih sahnesinde boyları daha güçlü ve bağımsızlık düşkünü olarak görmekteyiz.

Moğolistan'ın doğusunda özellikle Tola Irmağı civarında yaşayanlar *Dokuz Boydan* müteşekkil olduklarından onlara Dokuz Oğuz denildi. Sir Tarduşlar, 627-646 arasında kuvvetli bir devlet kurdularsa da sonradan yenilip etrafa dağıldılar.

Karluklar, Altaylar ile Tanrı dağları arasında yaşarken geniş Kazakistan bozkırlarında bulunanlar On Ok (On Kabile) adıyla teşkilatlandılar. Sonra bunların adı Türgiş oldu. 8.yüzyıl başlarında Orhun Anıtlarında açıkça belirtildiği üzere bütün boylar artık güçlüydü ve kağana karşı sık sık isyan ediyorlardı.

Sibirya'da yaşayan Türk kökenli boylar ise varlıklarını koruyorlar ve çeşitli siyasi olaylara karışıyorlardı. Burada bulunan Kırgızlar en kuvvetlileri idi. An-

cak, Tölengit (To-lan-ko) ve T'u-po (Tuva)'ların hatırı sayılır güçleri vardı.

374'lü yıllarda Avrupa'ya giden Hunlar, büyük bir imparatorluk kurdu. 469'da tarih sahnesinden silinince Ogurlarla Hun artıkları karışıp Bulgarları meydana getirdiler. Aynı devirlerde Batı Kazakistan'dan gelen Sabarlar, Kafkasların kuzeyinde devlet tesis etmişlerdi. Onların yerini alan Hazar Kağanlığı yaklaşık 400 yıl devam etti. Avarlar ise 558'de geldikleri Doğu Avrupa'da 250 yıl süren bir imparatorluğun temellerini attılar. Peçenekler, Uzlar, Orta Asya'dan Avrupa yönüne giden ve önemli tarihi roller oynayan Türk boylarıydı. Geniş Avrasya bozkırlarını konumuz çerçevesinde elde tutulan en son boy Kuman-Kıpçaklardır. Altaylardan Macaristan'a Tataristan'dan Mısır ve Hindistan'a uzanan alanda çok mühim devletler kurdular ve etki yaptılar. Günümüz Türk Dünyası'nın şekillenmesine katkı sağladılar.

Söz konusu ettiğimiz boyların etnik tarihleri doğrudan Türk kökenli toplulukların eski tarihlerini oluşturur. Sosyal yapıları, kültürel organizasyonları, arkeolojik kalıntıları çok değerlidir. Onlar hakkında Çin kaynaklarından, bazı Arap ve Fars eserlerinden ve Bizans tarihlerinden bilgiler bulabiliriz.

Tölesler Tarih Sahnesinde:

Gök-Türk devleti tarihinin 627 yılına kadar olan kısmında Baykal Gölünün doğusundan Karadeniz'in kuzeyine kadar ulaşan geniş sahada hanedana bağlı diğer Türk boyları yaşıyordu. Devlete bağlı önemli bir unsur olan bu boylar, genellikle Töles ismiyle adlandırılmakta idi. Orta Asya'da çok geniş bir coğrafyaya dağılmış vaziyette yaşayan Tölesler, bildirildiğine göre Çin'in diğer komşularına göre en fazla boy sayısına sahip idiler. Töleslerin 4. ve 5. yüzyıllarda yaşayan boyların genel ismi olan Kao-ch'e' (Kanglılar)larla aynı olduklarına dair çok isabetli bir görüş vardır¹. Diğer taraftan Töles boylarının coğrafi dağılımı hakkında sistemli henüz bir araştırma yapılmadığı tarafımızdan farkedilerek bu konuda bir çalışma yayımlanmıştır².

Orta Asya Türk tarihi hakkında bilgi veren Çin kaynakları, öncelikle çok fazla münasebet tesis ettikleri büyük devletlerden veya devlet haline gelememiş olmasına rağmen belirli bir siyasi güce sahip olan topluluklardan bahsetmektedir. Bunun yanında daima mümkün olduğu kadar, o zamanki büyük güce bağlı olan küçük kavimlere hasredilmiş oldukça teferruatlı bilgiler de bulunmaktadır.

1 Bkz. W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, Ankara 1942, s.79; *İstoriya Sibiri*, I, Moskova 1968, s.266; Czegledy, *Turan Kavimlerinin Göçü*(terc. Günay Karaağaç), İstanbul 1999, s.57 vd.; Hsüe Tsung-cheng, *T'u-chüeh Shih*, Pekin, 1992, s.372-273; D.Christian, *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, Oxford 1998, s.250-251.

2 Eberhard sadece boy isimlerinin listesini vermiştir (bkz. *aynı eser*); Ayrıca bkz.A.Taşağıl, "552-627 Yılları Arasında Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış", *Mimar Sinan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 1, İstanbul 1992, s.121-134.

Çin kaynakları dikkatlice incelendiğinde Büyük Hun İmparatorluğunun kuruluşundan itibaren I. Gök-Türk Devleti yıkılana (630) kadar bilinen kesin tarihi devrede Orta Asya’da hâkim olan devletin yanında ona bağlı boyların da kendilerine ait bölümleri olduğu görülmektedir. Ancak önemli olan husus yıllıklarda devlete bağlı olan boyların önce genel bir ad altında toplanması sonra buna dahil küçük boyların isimlerinin verilmiş olmasıdır. Diğer önemli bir nokta da söz konusu bu boyların, daha çok devletin batı tarafında belirli coğrafi bölgelere ayrılarak yaşamalarıdır.

630 yılında Doğu ve Batı Gök-Türklerinin yıkılarak Çin hakimiyetine girmeleriyle beraber bu boyların durumu çok değişik bir manzara arz etmeye başlayacaktır. Özellikle 627 yılında başlayan ve Çin kaynaklarının Töles diye adlandırdığı Türk boylarının isyanına kadar olan dönemde Gök-Türk devleti içerisindeki coğrafi dağılımları ele alınmaya çalışılacaktır³.

Büyük Hun İmparatorluğu (M.Ö. 220-M.S. 48) zamanında devlete bağlı, fakat, batı bölgelerde yaşayan boyların genel isminin Ting-ling⁴ olduğu bilinmektedir⁵. Hun imparatorluğunun yıkılışından sonra büyük boy dalgalanmalarına sahne olan Orta Asya’nın doğusunda zamanla, Moğol asıllı Juan-Juan’(-değişik yazılışları Ju-Ju, Jou-Jan)lar, yeni siyasi güç olarak ortaya çıktılar. Orta Asya’da kontrolü tamamen ele geçirdiler. Bu esnada Çin’de ise Han hanedanının yıkılmasından sonra bir çok küçük devlet kurulmuş, arkasından Çin’e göç etmiş olan Hun kütelleri tarafından Türk asıllı Tabgaç devleti tesis edilmişti⁶. Bu hanedan 5. yüzyılın sonlarına doğru Budizm ve Çinlileşme neticesinde Türk karakterini yitirerek, Çince Wei adını aldı. Adı geçen Wei hanedanı varlığını Gök-Türklerin sahneye çıktıkları 550’li yıllara kadar sürdürdü. İşte, bu dönemde yani Tabgaç’ların ve Juan-juan’ların hakimiyeti ellerinde bulundurdukları sırada, Orta Asya’da aralarında herhangi siyasi bir birlik kuramamış dağınık boyların Kao-ch’e (Kanglı) olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır⁷. 6. yüzyılın

3 Töles boylarını anlatan diğer kaynaklardan T’ung Tien 199-1080; Wen-hsien T’ung-k’ao 344-2698 a,b; Ts’e-fu-Yüan-kuei 956-33-34’da ve Swei Shu 84 ile Pei Shih 99’da müstakil Töles bölümleri vardır.

4 Ting-ling kelimesinin aslında Türkçe Tiyinli (sincap) olması ihtimali konusunda bkz. A. N. Kurat, *Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972, s.109.

5 Bu konuda tafsilatlı bilgi için bkz. B. Ögel, “İlk Töles Boyları”, *Belleten*, 48, 1948, s.795-831. Tarihte kurulan ilk Türk Devleti Büyük Hun İmparatorluğu’nun kurulmasından M.Ö. iki bin yılına kadar olan devrede dahi Çin kaynakları Orta Asya’da yaşayan Proto-Türk boyları hakkında bilgi vermektedir. Bu konuda bkz. C. Türkeli, *Çin Kaynaklarına göre Hunların Ataları* (İ. Ü. Sosyal Bilimler Ens. Tarih bölümü yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul, 1990.

6 Tabgaç’lar Hakkında bkz. İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1987, s.85-88, T’ang-ch’i Preliminary İnterpretation of terms from th Toba (Tabgaç) Language recorded in The Nan Ch’i Shu”, *Pien-cheng Yen-chiou suo-nien-pao*, IV, 1973, s.89-122.

7 Kao-ch’e bölümleri ve boyları hakkında bkz. Wei Shu 103. S.2307-2311; Pei Shih 98, s.3270-3271. Ayrıca bkz.Eberhard, *aynu eser*, s.72-73.

ortalarında, Gök-Türklerin büyük bir hızla yükseldiği sırada Orta Asya'da onlara bağlı dağınık Türk boylarının genel adının Töles olarak ortaya çıktığı kesin müşahede edilmektedir. Ancak burada üzerinde hassasiyetle durulması gereken bir nokta vardır. Bu nokta Gök-Türklerin, Töles boylarını yenip, onların 50 bin ailesini kendilerine bağladıktan sonra istiklâllerini elde etme yolunda büyük güven kazanmalarındır. Töleslerin katılmasıyla sayılarının artması üzerine kendilerini Juan-juan'larla aynı seviyede görmeye başlamışlardı. Bunun neticesinde Juan-juan'lara evlilik teklifinde bulundular. Teklifin reddedilmesi ve kendilerine hakaret edilmesi neticesinde onlara hücum edip büyük bir bozguna uğratarak, bu Proto-Moğol devletini ortadan kaldırmışlardır⁸. 552 yılında meydana gelen bu hadiseden sonra Gök-Türkler bağımsızlıklarını ilan edip devletlerinin kurmuşlardı. Görüldüğü gibi Töles'lerin varlığının Gök-Türklerin devletinin kurulmasıyla çok sıkı bir münasebeti vardır⁹.

Henüz devletin kuruluş safhasında bile önemli rol oynayan Gök-Türklerin yaklaşık iki yüz yıl süren tarihleri boyunca, Töles boylarının faaliyetleri çok sık ve farklı durumlarda ortaya çıkacaktır. Gök-Türk tarihi boyunca Töles adıyla zikredilen bu Türk boyları hakkında Orhun Abideleri¹⁰ ve Çin kaynaklarında epey bilgi vardır. Aslında I. Gök-Türk devleti döneminde Töles boyları hakkında verilen malumatın, ikincisine göre daha az olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Kaynakların Tölesleri Tanımlaması:

Bu araştırmamızda kaynaklar içerisinde Swei Shu, Pei Shih ve Chiou T'ang Shu'da¹¹ müstakil Töles bölümleri vardır. Daha detaylı bilgi verdiği için burada Swei Shu ve Pei Shih adlı Çin kaynaklarının Töles bölümleri esas alınmıştır.

Tercüme metinlerinde de görüldüğü üzere Töles (T'ie-lo) diye adlandırılan Türk boyları gurubu, Hunların neslinden geliyordu. Aslında Hunların neslinden geliyordu ifadesi çok geniş açıklamaya muhtaçtır. Çünkü, Çin'in kuzeyinde büyük bir imparatorluk kuran Hunlar, bünyelerinde Orta Asya'daki hemen bütün kavimleri toplamıştır. Bu daha sonra Çinlilerin hafızasında derin yer edinmelerine sebep olmuş ve yüzyıllar sonra dahi kurulan devletleri ve boyları Hunlara

8 Chou Shu 50, s.907.

9 Aynı yer.

10 Töles adı, Orhun Abidelerinde sadece Bilge Kagan kitabesinde iki yerde zikredilmiştir. "Halkı atalarımın dedelerimin töresince (yeniden) yaratmış (ve eğitmiş) Töles ve Tarduş halklarını o vakit düzenlemiş.. (doğu satır 12); babam Türk Bilge Kagan tahta oturduğunda şimdiki Türk beyleri batıdaki Tarduş beyleri, Kül Çor başta olmak üzere Şadapıt beyler, Apa tarkan (Güney satır 13)", bkz. T. Tegin, *Orhun Yazıtları*, Ankara 1988, s.41-55.

11 Chiou T'ang Shu 194'de kaydedilmiş olan Töles bölümü, Swei Shu ve Pei Shih'ya göre farklıdır. Burada boyların adı zikredildikten sonra onların kuvvetlenmesi anlatılmaktadır. Bu Doğu ve Batı Gök-Türk devletlerinin zayıflayıp, Çin nüfuzuna girdiği devreye tesadüf etmektedir.

bağlamışlardır. Tölesler kendi bölümlerinde de belirtildiği gibi, Gök-Türklere benzer şekilde yaşıyorlardı. Belirli bir yerde ikamet etmediklerinin yanında, dağları vadileri takip ederek yaşadıkları bildirilmiştir. Diğer taraftan bu serbest hayat tarzları neticesinde ağır ve vahşi hayat şartlarına karşı dayanıklı oldukları vurgulanmıştır. Yine Orta Asya'da yaşamış bütün Türk topluluklarının ortak özelliği olan atın üstünde ok atmada usta olduklarının söylenmesi dikkat çekici bir noktadır. Çok kısa açıklanmış olmasına rağmen Çin'in batı sınırlarına yakın yerlerde, yani Turfan civarında yaşayan Töles gruplarının bitki yetiştirme, tarım yapma gibi işlerle uğraşmaları da Türklerin İslâmiyeti kabullerinden önce Orta Asya'da tarım yaptıklarını, bitki yetiştirdiklerini göstermesi açısından hayli enteresandır. Bu boylar tarımla ve bahçecilikle uğraşmaları sonucu daha çok sığır yetiştiriyorlardı, dolayısıyla ata ihtiyaçları azdı.

Yukarıda söylediğimiz gibi Tölesler'in Gök-Türk tarihi içinde oynadığı rol henüz kuruluşunda bildirilmişti. Daha sonra Gök-Türk Devleti hızla yükselip Orta Asya'yı tamamen hakimiyeti altına aldığına yine kaynağın ifadesine göre topluca doğu ve batı kısımlarına bölünerek bağlandılar. Bu Töles kütlelerin doğudan batıya bütün Gök-Türk Devleti içinde yerlerini almış olduklarını göstermektedir. Bunu Gök-Türk devletinin kuruluşunda tamamen devletin içinde yer almalarına ve en önemli unsurlarından biri olmalarına bağlıyoruz. Bunun Kagan'ın Tölesleri 551 yılından önce mağlup edip devlete bağlayışından 600'lü yılların başlangıcına kadar Çin kaynaklarının Tölesler hakkında her hangi bir malumat verdiğine rastlamıyoruz.

Tölesler ve Batı Gök-Türkleri:

603 yılında Batı Gök-Türklerinin kaganı Tardu'nun yenilgiye uğratılması sonucunda Töles boylarının dağılması kaydı, bunların çoğunun özellikle Altayların güneyinde Tanrı Dağları havalisinde (Tarbagatay) yaşayanların Batı Gök-Türklerine bağlı olduğu fikrini ortaya çıkarmaktadır. Zaten bu tarihten sonra Töles boylarının tarihleri büyük çoklukla Batı Gök-Türkleri içinde gelişecektir. Ancak, Sir Tarduş, Bayırku ve benzeri boyların bunlara dahil olmadığı anlaşılmaktadır. Doğuda kalanların hepsinin 627 ve takip eden yıllarda birer müstakil siyasi güç olarak ortaya çıktıkları, Chiou T'ang Shu'daki Töles bölümünden anlaşılmaktadır¹². Söz konusu boylar aşağıda ayrı başlıklar altında incelenecek olduğundan burada sadece coğrafi dağılımlarına yer veriyoruz Bir başka dikkat çekici husus bazı Töles boylarının ise çok küçük hatta urug¹³ seviyesinde olduğunun görülmesidir.

12 Chiou T'ang Shu 199, s.5343-5345.

13 Urug, aileler birliği anlamına gelmektedir, Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.202; A.Donuk, *Eski Türk Devletlerinde Askeri-İdari Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s.89-90.

Coğrafi Dağılım:

Töles boylarının coğrafi dağılımına gelince: Genel olarak baktığımızda beş ayrı bölgeye ayrıldıkları anlaşılmaktadır¹⁴. Dolayısıyla beş farklı bölgede mütalaa etmek gerekmektedir.

Birinci bölge olarak Tola Irmağının kuzeyine işaret edilmekte ve burada P'u-ku (Bugut)¹⁵ T'ung-lo (Tongra), Wei-ho¹⁶, Bayırku (Pa-ye-ku)¹⁷, Fu-lo boylarının bulunduğu bildirilmektedir. Bu beş boy bir erkinde¹⁸ birleşmişlerdi. 648'i takiben her biri güçlenmeye başlayacaklar ve her biri müstakil erkinliklere sahip olacaklardı. Diğer taraftan bu bölge Meng-ch'en, T'u-jo-ho, Ssu-chie (İzgil)¹⁹, Hun, Hu-hsie gibi küçük kabileler (urug) de bu bölgede yaşıyorlardı ve toplam yirmi bin yetmiş askere sahiptiler.

Metinde ikinci bölge olarak Hami (İ-wu)'nin batısı, Karaşar (Yen-ch'i)'in kuzeyi, Pai-shan (Ak dağ)'ın etekleri²⁰ gösterilmektedir. Burada Ch'i-pi, P'u-lo-chih, İ-shih, Su-p'o, Na-ho, Wu-kuan, Ye-shih, Yü-hi-huan ve diğer küçük kabileler oturuyorlardı ve yirmi iyi yetmiş askere sahiptiler. Bunların 603 yılına kadar Batı Gök-Türklerine bağlı olduklarını tahmin ediyoruz. Tarımla ve ağaç yetiştirmekle uğraşan Töles boylarının bunlar olması da kuvvetle muhtemeldir. Coğrafi dağılımlarına bakıldığında bu gurubun Çin'in batı sınırlarına en yakın olduğu anlaşılmaktadır.

Üçüncü bölge biraz daha kuzeyde Altay Dağlarının güney batısında idi. Sir Tarduş (Hsie-yen-t'uo), Shih-p'an, Ta-ch'i ve diğerlerinin on binden fazla askerleri vardı.

Dördüncü bölge olarak gösterilen Semerkand'ın kuzeyi Sır Derya (A-te

14 Töleslerin en önemli bölgesinin Kerulen nehri havzası ile Baykal Gölü'nün güneyinin gösterilmesini (Yao Ta-chung, *Ku-tai pei-hsi Chung-kuo*, Tai-pei 1981, s.170 vd.) pek isabetli buluyoruz. Çünkü kaynaklardan anlaşıldığı üzere doğuda Kerulen nehrinden batıda Hazar Denizine kadar çok geniş bir alana yayılan Töles boylarının Çin'e yakın olanlarından daha fazla ve önemle bahsedilmesi normal karşılanmalıdır. Ayrıca yine metinlerden anlaşılacağı üzere batı taraflarında daha çok boy bulunmakta idi.

15 Bu boy daha sonra Uygur devletinin kurulmasında büyük rol oynayacaktır. Tafsilatlı bilgi için bkz. G.Çandarlıoğlu, *Ötiken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı*, (İ.Ü.Ed.Fak. Yayınlanmamış doçentlik tezi, 1972), s.2,15 vd.

16 Kabile isimlerinin bazılarının Türkçelerinin açıklanması için bkz. M.Mori, "On Chi-li-fa (El-tabar/eltebir and Chi-chin (İrkin) of the T'ie-le Tribes", *Acta Asiatica*, 9, 1965, s.31-36.

17 Bayırku boyu özellikle II.Gök-Türk Devleti döneminde önemli rol oynayacaktır, bkz. E.Chavannes, *Documents sur les Tou-koues Occidentaux*, Paris 1941, s.74,89.

18 Er kin unvanının tarihi gelişimi için bkz. A.Donuk, *aynı eser*, s.15

19 İzgil=Ssu-chie için bkz.Mori, *aynı eser*,s.43; ayrıca Eberhard, Ssu-chie'nin Türkçesinin Sikari olduğunu söylemektedir (bkz. s.154).

20 Bu bölge yani Tanrı Dağlarının kuzey silsileleri Batı Gök-Türklerinin merkezliğini yapmıştır, Altındağ, Ektag vb. isimlerle zikredilmiştir.

Suyu – Arıs ırmağı)’nın yanında, Ho-shih, Ho-chie, Po-hu, Pi-kan., Chü-hai, Ho-pi-hsi, Ho-ts’o-su, Pa-ye-wei ve Ho-ta gibi kabileler yaşıyordu. Bunlarında otuz bin asker çıkarabilecek güçleri vardı.

Beşinci gurup Töles boyları kütlesi, Hazar Denizi (Te-i Hai)nin doğusunda yaşıyordu. San-suo-yen, Mie-ts’u, Lung-hu gibi kabileler bulunuyor ise de bunların hepsini Töles olarak saymanın doğru olmadığı kanaatindeyiz. Aynı devrelerde Karadeniz’in ve Hazar Denizinin kuzeyinde Türklerin batı guruplarına dahil Ogur boyları yaşıyordu²¹.

Altıncı gurup Töles boyları, Bizans (Fu-lin)’ın doğusunda En-chü, A-lan, Pei-ju, Chiou-li, Fu-wen-hun ve diğerleri bulunmaktaydı. Bunların sayısı yirmi bine yakındır. Hepsinin Türk olduğu söylenememekle birlikte (mesela İran asıllı Alanlar gibi) büyük çoğunluğunun Türk olduğu ifade edilebilir. Çünkü Orhun Abidelerinde belirtildiği üzere Fu-lin (Aparum- Apa rum)²², Bizans’ın adıdır. Aynı tarihlerde Bizans’ın doğusunda Sabar Türkleri yaşıyorlardı. Bu devlet 576 yılına kadar siyasi varlığını devam ettirebilmişti²³. Bilindiği gibi bu bölgede daha sonra onların yerini Hazarlar alarak çok uzun süre varlıklarını sürdürmüşlerdi.

Haksız Vergilere İsyan:

Batı Gök-Türk kaganlarından Ch’u-lo’nun güçten düşüp Töles boylarının temayüz etmelerine Çin karşı çıkmış ve P’ei Chü adlı devlet adamı vasıtasıyla duruma müdahale etmiştir²⁴. Tölesler, Gök-Türk Devletinin zayıflaması ve Tardu’nun istiklal mücadelesini kaybedişi (603) üzerine tekrar siyasi sahnede rol oynamaya başladılar. Tardu’nun mağlubiyeti ile bir ara dağılan Töles boylarının orta gurubu, yani Altay Dağlarının güney-batısı ile Tanrı Dağlarının kuzeyinde yaşayanlarının, Batı Gök-Türk kaganı Ch’u-lo tarafından itaate alındığını söylemek mümkündür. Töleslerin güçlenip kuvvetlenmelerinden endişelenen Ch’u-lo Kagan, ağır vergilerle onların mallarını topladı. Arkasından Sir Tarduşların kendisine itaatten vazgeçeceklerini zannederek onların kabile liderlerinden yüzden fazlasını öldürttü.

Bu ağır baskılara dayanamayan Ch’i-pi’ler, erkinleri Ke-leng liderliğinde bir defasında Ch’u-lo’yu mağlup etmeyi başarabildiler. Bunun üzerine halkı tarafından “İ-wu-chen Mo-ho (Baga) Kagan ilan edilen Ke-leng, T’an-han Dağında

21 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.90; Czegledy, *Turan Kavimlerinin Göçü* (terc. Günay Karaağaç), İstanbul, 1999, s.21, 48.

22 Kül Tegin Yazıtı, doğu 4; Bilge Kagan Yazıtı, doğu 5; ayrıca bkz. B. Ögel, “Gök-Türk Yazıtlarının Apurumları ve Fu-lin Problemi”, *Bellekten*, 33, 195, s.70.

23 Ş. Baştav Sabir Türkleri, *Bellekten*, 17-18, 1942, s.59 vd.

24 Bu olayın tafsilatı için bkz. Swei Shu 67; ayrıca A.Taşagül, *Gök-Türk Ülkesine Gelen Çinli Elçilerin Raporlarına Göre Gök-Türk – Çin İlişkileri (552-630)*, (İ.Ü.Sos Bil. Ens. yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 1989), s.79-80.

(Tanrı Dağlarının doğu ucu) oturmaya başladı. Sir Tarduşlar da İç erkinleri Ye-shih'yı “ *Küçük Kagan unvanıyla*” tahta geçirdiler. Diğer taraftan Ch'u-lo'yu mağlup ettikten sonra büyümeye başlayan Baga cesaretle eşsiz olduğu için halkının kalbini aşırı derecede kazanmıştı.

Neticede onun gücünden korkuya kapılan Hami, Koço, Karaşar gibi küçük devletçikler de ona bağlandı. Bu erkinin asıl ismi İ-shih-chin idi. Sonra Yen-mo dağında oturmaya başladı.

Aniden bağımsız kalan iki Töles boyu bunu uzun süre devam ettiremedi. Ch'u-lo'nun Çin'e gidip kaganlığı terk etmesinden sonra Batı Gök-Türklerden kağanlığını ilan eden Tardu'nun torunu She-kuei, gücünü iyice artırınca Baga ve Ye-shih, kaganlıktan vazgeçerek ona bağlandılar. Uygurların da aralarında bulunduğu altı boy ise Hsien-shu Dağında oturarak Doğu Gök-Türk kaganı Shih-pi'ye itaat ettiler. Altay Dağlarında bulunan bütün boyalar ise bunların arasında daha önce kaganlığını ilan eden İ-shih-po da vardı. En sonunda hepsi T'ung Yabgu'nun hakimiyeti altına girdiler (621'den sonra).

Genel olarak Doğu Gök-Türk Devletinin tekrar Shih-pi Kagan sayesinde eski kuvvetine kavuşmasıyla pasifize olup Doğu Gök-Türk Devletine bağlanan Töles boylarının Tola, Kerulen ırmakları civarında oturanları, 627 yılından sonra Çin desteği ile²⁵ isyan ettiler. Doğu Gök-Türk Devleti, bu isyan neticesinde iyice zayıfladı ve arkasından da kıtlık çıkınca tamamen dağıldı²⁶.

Doğu ve Batı Gök-Türk Devletlerinin Çin esaretine girmesi üzerine başıboş kalan Töles boylarının çoğu Çin ile münasebet tesis ederek bağımsız denebilecek bir şekilde yaşamaya devam ettiler. En kuvvetlileri Sir Tarduşlar, Bayırku'lar, Uygurlar idi. Fakat, onların güçlenip tekrar Çin'e rakip olmaları, söz konusu boyların hareketlerini yakından dikkatlice takip eden T'ang hanedanı imparatoru T'ai-tsung tarafından önlenmiştir.

Sonraki Devirlere Töles Boylarının Yansımaları:

Töles adı sadece bir boyun adı değildi. Bu konu tarihçiliğimizde çok karıştırılmıştır. Kaynaklar tarafından açıkça ifade edildiği gibi bütün boyların genel adıydı. Genel ad kaydı bizi daha eskilere götürmektedir. Büyük Hun İmparatorluğu zamanında devlete bağlı Ting-ling, Ke-k'un (Kırgız), Ho-chie gibi bazı boy isimlerinden bahis vardır. Bunların içerisinde geniş bozkır sahasında Altaylardan Urallara kadar uzanan bölgede yaşayan Ting-ling'ler de çok sayıda alt boya ayrılan bir boy grubu idi. M.S. 2. asırdan sonra onların yerini Kao-ch'e'lar

25 Çin imparatoru T'ai-tsung, bir mektupla Ch'iao Shih-wang'ı kurt başlı sancakla elçilik vazifesiyle Sir Tarduşlardan İ-nan'a elçi olarak gönderip onu kagan olarak tanıdığını bildirmişti, *Chiou T'ang Shu* 194, s.5344.

26 A.Taşağıl, *Gök-Türkler*, Ankara, 2004, s.70-85.

(Kanglılar) aldı. Kao-ch'e'lar da yani *Yüksek Arabalılar* da Ting-lingler gibi çok sayıda boyun adı idi. Kao-ch'e ismi tarih sahnesinden çekilince yerini Tölesler aldı. Töles adı da 603 yılına kadar aynı fonksiyonu icra etti.

Daha doğrusu bu tarihlerde siyasi ve sosyal karışıklıklar sonucu Doğu ve Batı Gök Türk devletleri sarsıntı geçiriyordu. Sarsıntı boylara da yansdı. Artık boy grupları değil, teker teker boylar ön plana çıkmaya başladılar. Bunların ilk ve en önemlisi Sir Tarduşlardır. Batı Gök Türk ülkesinde yani Kırgızistan ve Kazakistan topraklarında 634'ten sonra On Ok organizasyonu ortaya çıktı. Bu organizasyon daha sonra Türgiş adını aldı ve Oğuzların alt yapısını oluşturdu. 766'dan sonra ise Batı Oğuzları diye adlandırıldı. Selçuklu ve Osmanlı imparatorluklarını kuran Oğuz Türkleri işte bunlardır. Karluklar, Gök Türklerin ve Uygurların devletlerinin içinde yer aldıktan sonra bağımsız hareket etmeye başladılar. Nihayet en önemli tarihi rollerini Karahanlı Devleti içinde oynadılar. Günümüzde Fergana (Özbekistan ve Kırgızistan) vadisi ağırlıklı olmak üzere kuzey Afganistan'da yaşamaktadırlar. Dokuz Oğuzlar, en doğuda oturduklarından Uygur devletinin esas kütlesini teşkil ettiler. 840'da Büyük Uygur Kağanlığı yıkılınca bir kısmı Çin'e gitti. Bir kısmı da Turfan civarına gelerek Karahanlı Devletine katıldılar. Kırgızlar zaten eskiden beri Yenisey bölgesinde yaşıyorlardı. 1700'lü yıllara kadar devam eden süreçte göç ederek bugünkü yerlerine geldiler. Uygurlar, Töleslerin doğu grubundan idiler. Dokuz Oğuzların üzerine devletlerini kurdular. Devletleri yıkılınca bir kısmı Çin'e bir kısmı Turfan'a göç etti.

Diğer taraftan *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Adargin boyu zikredilirken bahsedilen Baykal Gölü'nün batısında yaşayan Tooles adlı kabilenin Töles isminin devamı olduğu zannedilmektedir²⁷.

Sonuç olarak 6. ve 7. yüzyıllarda Kazakistan bozkırlarında yaşayan Türk kökenli boyların genel adı Töles idi. Bu boylar farklı dağ yamaçlarında veya su boylarında aralarında herhangi bir siyasi birlik olmadan yaşıyorlardı. Tarihte Türk adıyla kurulan ilk devlet olan Gök- Türklerin kuruluşunda çok önemli rol oynamışlardı. Bu devlet ikiye ayrılıp zayıflayınca boylar isyan etseler de büyük bir devlet kuramadılar. Sadece kısa süren bağımsızlıkları oldu. Daha sonra her biri kendi adıyla anılmaya başlandı. Türgiş (On Ok) gibi büyük bir halk kitlesi Oğuzlara dönüşürken, Kuzey Kazakistan'da özellikle İrtiş Irmağı civarında yaşayanlar Kimekleri, sonra da Kıpçakları meydana getirdiler.

27 A.Temir, *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara 1986,s.139,160.

Kaynakça

- Baştav, Ş., Sabir Türkleri, *Belleten*, 17-18, 1942, s.59 vd.
- Chavannes, E., *Documents sur les Tou-kioue Occidentaux*, Paris 1941, s.74,89.
- Chiou T'ang Shu 199
- Chou Shu 50, s.907.
- Christian, D., *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, Oxford, 1998, s.250-251.
- Czegledy, K., *Turan Kavimlerinin Göçü*(terc. Günay Karaağaç), İstanbul 1999.
- Çandarlıoğlu, G., *Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı*, (İ.Ü.Ed. Fak. Yayınlanmamış doçentlik tezi, 1972)
- Donuk, A., *Eski Türk Askeri-İdari Unvan ve Terimler*, İstanbul, 1988.
- Eberhard, W., *Çinin Şimal Komşuları*, Ankara, 1942.
- İstoriya Sibiri I, Moskova, 1968.
- Kafesoğlu, İ., *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1987.
- Kurat, A. N., *Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972, s.109.
- Mori, M., "On Chi-li-fa (Eltabar/eltebir and Chi-chin (İrkin) of the T'ie-le Tribes", *Acta Asiatica*, 9, 1965
- Ögel, B., "İlk Töles Boyları", *Belleten*, 48, 1948, s.795-831
- Ögel, B., "Gök-Türk Yazıtlarının Apurımları ve Fu-lin Problemi", *Belleten*, 33, 195, s.70.
- Pei Shih 98, s.3270-3271.
- Pei Shih 99
- Suei Shu 67
- Suei Shu 84
- T'ang-ch'i Preliminary Interpretation of terms from th Toba (Tabgaç) Language recorded in The Nan
- Ch'i Shu", *Pien-cheng Yen-chiou suo-nien-pao*, IV, 1973, s.89-122.
- T'ung Tien 199-1080.
- Ta-chung,Yao, *Ku-tai pei-hsi Chung-kuo*, Tai-pei, 1981.

Taşagıl, A., “552-627 Yılları Arasında Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış”, *Mimar Sinan*

Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi, sayı 1, İstanbul 1992, s.121-134.

Taşagıl, A., *Gök-Türk Ülkesine Gelen Çinli Elçilerin Raporlarına Göre Gök-Türk – Çin İlişkileri (552-630)*,

(İ.Ü.Sos Bil. Ens. yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 1989).

Taşagıl, A., *Gök-Türkler*, Ankara 2004, s.70-85.

Tegin, T., *Orhun Yazıtları*, Ankara 1988.

Temir, A., *Moğolların Gizli Tarihi* Ankara, 1986.

Ts'e-fu-Yüan-kuei 956-33-34

Tsung-cheng, Hsüe, *T'u-chüeh Shih*, Pekin, 1992.

Türkeli, C., *Çin Kaynaklarına göre Hunların Ataları* (İ. Ü. Sosyal Bilimler Ens. Tarih bölümü

yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul, 1990.

Wei Shu 103. S.2307-2311

Wen-hsien T'ung-k'ao 344-2698 a,b;